

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΕΤΟΣ ΑΔΡΙΑΝΟΥ
Ξυλόκαστρο, 4-5 Νοεμβρίου 2017

Τίτλος: Ο αυτοκράτορας Αδριανός ως λογοτέχνης και προστάτης των γραμμάτων.

Συγγραφέας: Μαριάννα Βενούτσου

Θέση & Ιδιότητα: Φιλολόγος (2^ο ΓΕΛ Αχαρνών)

E-mail: marvenous@gmail.com

Συγγραφέας: Γεωργία Κορομηλά

Θέση & Ιδιότητα: Φιλολόγος (ΓΕΛ Θρακομακεδόνων)

E-mail: gkoromila8@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Ο αυτοκράτορας Αδριανός ως λογοτέχνης και προστάτης των γραμμάτων»
Εισηγητές: **Μαριάννα Βενούτσου και Γεωργία Κορομηλά**

Ο αυτοκράτορας Αδριανός (Publius Aelius Traianus Hadrianus) έλαβε την εξουσία στο τέλος του αργυρού αιώνα της Ρώμης, το έτος 117 μ.Χ. Διαδέχθηκε στον θρόνο τον εξάδελφό του, Τραϊανό, ο οποίος τον υιοθέτησε και τον έχρισε νόμιμο διάδοχό του. Σύμφωνα με πηγές της εποχής ο Αδριανός υπήρξε ένας φιλέλληνα αυτοκράτορας που θαύμαζε την ελληνική τέχνη και τον ελληνικό πολιτισμό.

Με δεδομένο ότι ο αυτοκράτορας Αδριανός υπήρξε προστάτης των γραμμάτων και των τεχνών, στόχος της εισήγησης είναι να καταδειχθεί η ιδιαίτερη σχέση του αυτοκράτορα Αδριανού με τη λογοτεχνία. Πιο αναλυτικά, αν και το όνομα του Αδριανού έχει κυρίως συνδεθεί με την κατασκευή έξοχων μνημείων, που συνέβαλαν στον εξωραϊσμό των περιοχών, όπου ανεγέρθηκαν εξασφαλίζοντάς έτσι την υστεροφημία του, στην πραγματικότητα η σχέση με τη λογοτεχνία ήταν πιο ουσιαστική, ακριβώς γιατί στο πεδίο αυτό έγινε και ο ίδιος δημιουργός. Η ιδιαίτερη αυτή ενασχόλησή του με τη λογοτεχνία αποδεικνύει στην πράξη τον πλουραλισμό των ενδιαφερόντων του, την ευαισθησία του και κυρίως την ευρύτητα του πνεύματός του.

Αρχικώς, θα ερευνηθεί αν και κατά πόσο ο Αδριανός αποπειράθηκε στη συγγραφή έργων, λογοτεχνικών και μη, ακόμα κι αν μερικά από αυτά φαίνεται πως δεν έχουν σωθεί. Στόχος είναι να καταδειχθεί το λογοτεχνικό του ύφος, η θεματολογία των έργων του και το είδος των κειμένων που ο ίδιος έγραψε.

Παράλληλα, θα εξεταστεί κατά πόσο ο αυτοκράτορας Αδριανός υπήρξε πηγή έμπνευσης διαφόρων λογοτεχνών της εποχής του, Ελλήνων ή Ρωμαίων, καθώς και η σχέση του με τους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής του. Η εξέταση αυτής της παραμέτρου θα καταδείξει αν η μνεία των εκπροσώπων της λογοτεχνίας της εποχής είναι εγκωμιαστική στο πρόσωπο του αυτοκράτορα Αδριανού ή όχι.

Καταληκτικά, στόχος είναι να φανεί πως ο Αδριανός δεν έχει χαρακτηριστεί άδικα ως ο πιο πολύπλευρος ρωμαίος αυτοκράτορας και πως η ενασχόλησή του με τα γράμματα σχετίζεται κατά κάποιον τρόπο με την ειρηνιστική, σε γενικές γραμμές, πολιτική που ακολούθησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του.

Εισαγωγή

Ο Πόπλιος Αίλιος Τραϊανός Αδριανός (24 Ιανουαρίου 76 - 10 Ιουλίου 138), στα λατινικά *Publius Aelius Traianus Hadrianus*, ήταν ρωμαίος αυτοκράτορας κατά τα έτη 117–138. Ο αυτοκράτορας Αδριανός έλαβε την εξουσία στο τέλος του αργυρού αιώνα της Ρώμης, το έτος 117 μ.Χ. διαδεχόμενος στον θρόνο τον εξάδελφό του, Τραϊανό, ο οποίος τον υιοθέτησε και τον έχρισε νόμιμο διάδοχό του. Ο Τραϊανός ίδρυσε την *Bibliotheca Ulpia* και οι σχέσεις του με τους ανθρώπους των γραμμάτων ήταν ιδιαίτερα φιλικές. Το παράδειγμα αυτό του προκατόχου του ακολούθησε και ο αυτοκράτορας Αδριανός, ο οποίος ήταν προστάτης των γραμμάτων, ενώ αποδίδονται σε αυτόν κάποια έργα, πολλά από τα οποία δε σώζονται. Θεωρείται από αρχαίους, αλλά και σύγχρονους συγγραφείς ως ο πιο αξιοσημείωτος από όλους τους ρωμαίους αυτοκράτορες, κυρίως λόγω της ανήσυχης φύσης του και της ακόρεστης περιέργειάς του. Από τα είκοσι ένα συνολικά χρόνια που βρισκόταν στον αυτοκρατορικό θρόνο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ξόδεψε τουλάχιστον τα μισά μακριά από τη Ρώμη και την Ιταλία, περιοδεύοντας σε όλες σχεδόν τις επαρχίες της αχανούς επικράτειάς του. Ο Αδριανός από την αρχή κιάλας της βασιλείας του διαφοροποιήθηκε από την πολιτική του προκατόχου του, Τραϊανού, εγκαταλείποντας νεοαποκτηθείσες περιοχές, όπως αυτές πέρα από τον ποταμό Ευφράτη ή άλλες που βρίσκονταν πέρα από τον Δούναβη. Ταυτόχρονα, προχώρησε στη δημιουργία τεχνητών συνοριακών γραμμών με το τείχος της Βρετανίας να αποτελεί το πιο εμβληματικό από όλα. Η συμβολική σημασία αυτών των συνόρων σηματοδότησε τη στροφή από την πολιτική της διαρκούς επέκτασης, την οποία μέχρι τότε είχαν υπηρετήσει πιστά οι προηγούμενοι αυτοκράτορες, εγκαταλείποντας πρακτικά το δόγμα *imperium sine fine*, έχοντας όμως πάντα τον στρατό του ετοιμοπόλεμο. Ο στόχος του *sine fine*, ωστόσο, επιτεύχθηκε χωρίς αμφιβολία στον τομέα της υστεροφημίας του.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Αδριανός, καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του, αφοσιώθηκε στο ανατολικό και ελληνόφωνο τμήμα της αυτοκρατορίας του, κάνοντας πρακτικά την Αθήνα δεύτερη αυτοκρατορική πρωτεύουσα. Αυτή η ιδιαίτερη σχέση του με την πόλη της Αθήνας και συνολικά με τον ελληνικό πολιτισμό έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας, η οποία αποτυπώθηκε στη γραπτή του παραγωγή, λογοτεχνική ή μη, αλλά και στην υιοθέτηση του ρόλου του, ως Μαικήνα των γραμμάτων και των τεχνών.

Πιο αναλυτικά, ο Αδριανός ζώντας στη Ρώμη των Φλαβίων δεν θα μπορούσε να μείνει ανέπαφος από την εκεί δεσπόζουσα ελληνική κουλτούρα. Η Ρώμη ήταν πρακτικά, για περισσότερο από έναν αιώνα, η μεγαλύτερη «ελληνική» πόλη του κόσμου, πράγμα που σημαίνει ότι οι ελληνόφωνοι κάτοικοί της ξεπερνούσαν κατά πολύ εκείνους που διαβιούσαν σε οποιαδήποτε ελληνική πόλη της Ανατολής. Φαίνεται πως ο ενθουσιώδης φιλελληνισμός του Νέρωνα συνέβαλε σημαντικά στην εδραίωση της ελληνικής κουλτούρας, η οποία παρέμεινε σταθερή ακόμη και μετά την πτώση του. Η εκδήλωση αυτού του φιλελληνισμού ήταν βέβαια σε πολλές περιπτώσεις επιφανειακή, όπως για παράδειγμα η ανάγνωση πλατωνικών διαλόγων από δούλους σε διάφορα συμπόσια σαν ένα είδος ψυχαγωγίας. Ο γνήσιος παρ' όλα αυτά ενθουσιασμός και η εκτίμηση για την

ελληνική λογοτεχνία και φιλολογία προκύπτει με ευκρίνεια από τα λόγια του Κοϊντιλιανού, του μεγαλύτερου ίσως δασκάλου εκείνης της εποχής, ο οποίος πρότεινε ότι τα νεαρά αγόρια θα έπρεπε να διδάσκονται πρώτα ελληνικά και ύστερα λατινικά. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα, ο Αδριανός δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστος· δεν υπάρχει αμφιβολία ότι προτιμούσε την ελληνική λογοτεχνία από τη λατινική, γεγονός που το πιστοποιούν οι βιογραφίες του, στις οποίες αναφέρεται ότι εντρυφούσε στα ελληνικά γράμματα και στις ελληνικές σπουδές (*in Graecis litteris et in Graecis studiis*), με αποτέλεσμα να του αποδοθεί από τον Γιουβενάλη μερικές δεκαετίες αργότερα το προσωνύμιο, *Graeculus*.

Η ελληνική παιδεία, που έλαβε ο Αδριανός από τη νεαρή του ηλικία, έμελλε να προσδιορίσει εν πολλοίς τις μελλοντικές επιλογές του. Ειδικότερα, μόνο συμπτωματικό δεν είναι το γεγονός ότι περιόδευσε στην Ελλάδα τρεις φορές καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, οι δύο εκ των οποίων ήταν ενόσω βρισκόταν στον αυτοκρατορικό θρόνο. Αξίζει να σημειωθεί ότι όταν ο Αδριανός βρισκόταν στη Γαλατία φαίνεται ότι έλαβε ένα σατιρικό ποίημα από τον ηλικιωμένο τότε ποιητή Φλώρο, ο οποίος ουσιαστικά σατίριζε το φανερό πλέον πάθος του Αδριανού για τα ταξίδια. Ο τρίτος στίχος του ποιήματος δεν σώζεται, ωστόσο οι δύο πρώτοι στίχοι του αναφέρουν «*ego nolo Caesar esse / ambulare per Britannos*» δηλαδή «Εγώ δεν θέλω να είμαι Καίσαρας, να περπατώ ανάμεσα στους Βρετανούς». Ο Αδριανός απάντησε με ένα ποίημα που μιμείται ως προς τη μορφή και το σατιρικό ύφος εκείνο του Φλώρου. Το ποίημα, που συνέθεσε ο Αδριανός, είναι τετράστιχο και αναφέρει στους δύο πρώτους στίχους «*ego nolo Florus esse/ ambulare per tabernas*», δηλαδή «εγώ δεν θέλω να είμαι ο Φλώρος, να περιπλανιέμαι μέσα στις ταβέρνες».¹ Ο Αδριανός πρέπει να γνώριζε προσωπικά τον ποιητή, ο οποίος γεννήθηκε στην Αφρική αλλά έζησε στη Ρώμη, εκτιμώντας σε γενικές γραμμές την ποίησή του, αν και όχι στο σύνολό της, αφού ο εν λόγω ποιητής συνήθιζε να γράφει ποίηση με θεματολογία, που φάνταζε στον Αδριανό πεζή, όπως για το κρασί, τα οπωροφόρα δέντρα κ.ά.

Στην πραγματικότητα, οι περιοδείες του Αδριανού στην Ελλάδα οφείλονται στον φιλελληνισμό του και εν γένει στον πηγαίο θαυμασμό του για τον ελληνικό πολιτισμό. Πιο αναλυτικά, κατά την πρώτη του επίσκεψη στην Ελλάδα πρέπει να πέρασε από τους Δελφούς και να ήρθε σε επαφή με τον ιστορικό Πλούταρχο, ενώ είναι πολύ πιθανό τότε να εδραιώθηκε και η στενή του σχέση με τον στωικό φιλόσοφο Επίκτητο και με τον μαθητή αυτού και μετέπειτα ιστορικό, Φλάβιο Αρριανό. Στην Αθήνα ο Αδριανός είχε αναμφίβολα την ευκαιρία να πάρει μέρος σε συμπόσια, όπου γίνονταν πνευματώδεις λογοτεχνικές και φιλοσοφικές συζητήσεις και ταυτόχρονα να έρθει σε επαφή με εξέχουσες προσωπικότητες, όπως τον «βασιλιά» Φιλόπαππο, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, εγγονό του τελευταίου βασιλιά της Κομμαγηνής, Αντίοχου Δ', και μεγάλο ευεργέτη των Αθηνών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Αδριανός γοητεύθηκε από την Αθήνα· άλλωστε το να δει κανείς την Ακρόπολη και τον Παρθενώνα ήταν μία φιλοδοξία που μοιράζονταν πολλοί καλλιεργημένοι άνθρωποι εκείνης της εποχής. Φαίνεται ωστόσο πως η γοητεία ήταν αμοιβαία, μια και η πόλη της Αθήνας τίμησε τον Αδριανό εκλέγοντάς τον *επώνυμο άρχοντα*. Στο πλαίσιο αυτής της αμφίδρομης σχέσης με την Αθήνα, ο Αδριανός εκπόνησε ένα σχέδιο αρχιτεκτονικής αναγέννησης της πόλης.

Το μνημείο, που εντυπωσίασε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τον Ρωμαίο αυτοκράτορα, ήταν ο ναός του Ολυμπίου Διός, την κατασκευή του οποίου είχε ξεκινήσει ο Πεισίστρατος 600 χρόνια πριν, αλλά δεν είχε κατάφερε να ολοκληρώσει. Τεράστια ποσά είχαν δαπανηθεί για τον ίδιο σκοπό από τον Σελευκίδη βασιλιά, Αντίοχο τον Επιφανή,

¹ Antony Birley, *Hadrian the restless emperor*, Routledge: London and New York, 1997, σελ. 144.

πρόγονο του προαναφερθέντα Φιλόπαππου, με την ανοικοδόμηση όμως του ναού να μένει ημιτελής. Τελικά, ο ναός αποπερατώθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Αδριανού και έμελλε να αποτελέσει το κέντρο ενός μεγαλόπνοου σχεδίου του, εκείνου της ένωσης όλων των Ελλήνων.

Αρχικά, θέλησε να αναβιώσει τον θεσμό της Δελφικής Αμφικτυονίας, ώστε να αποτελέσει το όργανο της ένωσης όλων των Ελλήνων, συμπεριλαμβανομένων και των Σπαρτιατών. Φαίνεται πως σε αυτό έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο η λογοτεχνία της εποχής που εστίαζε σε σημείο εμμονής σε πρόσωπα και κατορθώματα του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Η αντίσταση ωστόσο των Σπαρτιατών ματαίωσε το παραπάνω σχέδιο δίνοντας όμως τη σκυτάλη σε ένα ακόμη πιο φιλόδοξο. Πιο αναλυτικά, ο Αδριανός θέλησε να ενώσει σε μία Κοινοπολιτεία, όχι μόνο τους Έλληνες της μητέρας πατρίδας, αλλά όλες τις πόλεις της ρωμαϊκής επικράτειας που θα μπορούσαν να αποδείξουν την ελληνική τους καταγωγή. Ήθελε με άλλα λόγια να δημιουργήσει ένα *Πανελλήνιον*, μία ένωση όλων των Ελλήνων με έδρα την Αθήνα, να ολοκληρώσει δηλαδή το έργο που είχε οραματιστεί ο Περικλής, αλλά δεν είχε καρποφορήσει. Δεν υπήρχε, λοιπόν, καταλληλότερη έδρα για αυτό το *Πανελλήνιον* από το *Ολυμπίειον*, που μόλις είχε αποπερατωθεί. Ως εκ τούτου, δεν μας εντυπωσιάζει το γεγονός ότι από εκείνη τη στιγμή και στο εξής ο Αδριανός αποκαλείται *Σεβαστός Ολύμπιος*, όπως ακριβώς και ο Περικλής, σε όλο το ελληνόφωνο τμήμα της ρωμαϊκής επικράτειας.

Είναι εμφανές από τα παραπάνω πως η πόλη της Αθήνας και το έργο παρελθόν της είχε γοητεύσει τόσο πολύ τον Αδριανό, ώστε για χάρη της εκπόνησε ένα μεγαλειώδες έργο αναβίωσης της κλασικής της αίγλης σε κάθε επίπεδο. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι ο Ρωμαίος αυτοκράτορας είχε συμμετάσχει τουλάχιστον δύο φορές στα Ελευσίνια μυστήρια ως μύστης και μάλιστα σώζεται ποίημα 12 στίχων της Ιέρειας που είχε την τιμή να τον κάνει μέλος αυτής της μυστηριακής λατρευτικής τελετής. Η συμμετοχή του στα εν λόγω μυστήρια αποδεικνύουν στην πράξη πως ο Αδριανός δεν ήταν απλά ένας θαυμαστής του ελληνικού πολιτισμού, αλλά ότι είχε εντυπωσιαστεί σε πολλές από τις πολυποίκιλες πτυχές του, γεγονός που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την πηγαία γενναιοδωρία την οποία επέδειξε σε πολλές από τις πόλεις της Ελλάδας.

Εμποτισμένος, λοιπόν, από το αρχαιοελληνικό πνεύμα και έχοντας πάντα στενή επαφή με φιλόσοφους και ποιητές, ο Αδριανός αποκαλύπτει με κάθε αφορμή τη λογοτεχνική του φύση. Στον στενό κύκλο των διανοουμένων της εποχής, με τους οποίους είχε ιδιαίτερη σχέση, θα μπορούσε να αναφερθεί ο Μάρκος Αντώνιος Πολέμων για τον οποίον ο βιογράφος των σοφιστών, Φιλόστρατος, αναφέρει πως ήταν μια εξέχουσα προσωπικότητα του ελληνικού κόσμου και πως η πόλη της Σμύρνης, όπου διατηρούσε τη σχολή του, είχε ωφεληθεί πολύ από αυτόν. Από τον παραπάνω κύκλο άξιοι μνείας είναι ο εκπρόσωπος της δεύτερης σοφιστικής Φαβρίνιος, Γαλάτης στην καταγωγή αλλά πλήρως εξελληνισμένος, καθώς και ο επικούρειος φιλόσοφος Ηλιόδωρος.

Όλα τα παραπάνω συγκροτούν το πνευματικό προφίλ του Αδριανού και εξηγούν τις επιλογές του στη θεματολογία των ποιημάτων του, τα οποία είναι σε γενικές γραμμές μικρά σε έκταση ενώ διαθέτουν ποικιλία ως προς το μέτρο. Ενώ το μέτρο των λατινικών ποιημάτων του Αδριανού είναι ο εξάμετρος, ανακρεόντειος στίχος, τα ελληνικά του ποιήματα είναι γραμμένα σε ελεγειακό, ενδεκασύλλαβο στίχο. Το βασικότερο είδος της ελληνικής ποιητικής γραφής του Αδριανού, όπως και άλλων Ρωμαίων αυτοκρατόρων, είναι τα επιγράμματα. Συγκεκριμένα, δύο αποδίδονται στον αυτοκράτορα Γερμανικό, ένα πιθανόν στον Τιβέριο, ένα στον Τραϊανό, επτά στον Αδριανό και ένα στον Ιούλιο Καίσαρα.

Στο πλαίσιο του θαυμασμού του για τις σπουδαίες προσωπικότητες του παρελθόντος ο Αδριανός συνέθεσε ένα επίγραμμα προς τιμήν του Θηβαίου στρατηγού Επαμεινώνδα, ο οποίος έπεσε στο πεδίο της μάχης της Μαντινείας το 362 π.Χ. Το γεγονός ότι ο Επαμεινώνδας ήταν στην εποχή του εισηγητής μιας πανελλήνιας ένωσης κάνει ίσως λιγότερο συμπτωματική την επιλογή του συγκεκριμένου στρατηγού ως θέμα στο εν λόγω επίγραμμα.

Προτιμούσε χωρίς αμφιβολία το ύφος των λογοτεχνών της αρχαϊκής εποχής, γι' αυτό και έδειχνε μια ιδιαίτερη εκτίμηση στην ποίηση του Ομήρου. Ταυτόχρονα, απολάμβανε ιδιαίτερα την ποίηση του Αντίμαχου, ενός ποιητή, του οποίου το όνομα σε πολλούς δεν ήταν γνωστό την εποχή του Αδριανού. Μάλιστα, δεν αποκλείεται ο ίδιος να συνέθεσε ένα τουλάχιστον ποίημα, μιμούμενος το ύφος του Ομήρου, ωστόσο, προσπάθησε να αποδείξει σε πολλούς από τον κύκλο του πως το ποίημα *Θηβαΐς* του Αντιμάχου ήταν πολύ καλύτερο από την *Ιλιάδα* του Ομήρου.² Παράλληλα, στην ποιητική του δημιουργία εμφανής είναι η επίδραση του ποιητή της ελληνοιστικής εποχής Καλλιμάχου.

Επιπλέον, η μετακλασική ποίηση δεν αφήνει αδιάφορο τον Αδριανό, γεγονός που εξηγεί και το ενδιαφέρον του να ανακατασκευάσει τον τάφο του ελεγειακού ποιητή Παρθενίου στη Νίκαια της Βιθυνίας, στολίζοντάς τον με ένα επιτάφιο επίγραμμα. Το περιεχόμενο του επιγράμματος δεν είναι γνωστό, αφού η πέτρα πάνω στην οποία είχε χαραχθεί και η οποία ήταν τοποθετημένη στη Ρώμη, κοντά στο Τίβολι, δυστυχώς είχε χαθεί από καιρό. Ενδεχομένως, όμως, το επίγραμμα αυτό του Αδριανού να αναφέρεται στην ποίηση του Παρθενίου ή στον θάνατο της συζύγου του. Ωστόσο, αν το περιεχόμενο του επιγράμματος σχετίζεται με την αποθανούσα σύζυγο του Παρθενίου, Αρετή, αυτό σημαίνει πως το επίγραμμα αυτό θυμίζει έντονα το ποίημα *Λύδη*, που έγραψε ο Αντίμαχος, μετά τον θάνατο της αγαπημένης του.

Παράλληλα, ένα από τα σωζόμενα επιγράμματα του Αδριανού, γραμμένο σε ελληνικούς στίχους είναι εκείνο που προοριζόταν για τον τάφο του Αρχιλόχου. Το επίγραμμα αυτό αναφέρει «*Αρχιλόχου τότε σῆμα, τὸν ἐς λυσσῶντας ἰάμβους ἤγαγε Μαιονίδη Μοῦσα χαριζομένη*». Το επίγραμμα, όπως φαίνεται και από το περιεχόμενό του, αναφέρεται στον αρχαϊκό ποιητή Αρχιλόχο, που εκ των πραγμάτων, υπήρξε ένας από τους ανταγωνιστές του Ομήρου.³ Στον Αδριανό αποδίδεται πιθανότατα και το μονόστιχο «*Τῶ ναοῖς βρῖθοντι πόση σπάνις ἔπλετο τύμβου*». Ο Ξιφιλίνος στην επιτομή του Δίωνα Κάσσιου αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο Ρωμαίος αυτοκράτορας, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Αίγυπτο (το φθινόπωρο του 130), απέδωσε τιμές στον νεκρό Πομπήιο, επισκευάζοντας το μνημείο του και χαράσσοντας πάνω σε αυτό το παραπάνω επίγραμμα. Τι ακριβώς εννοούσε ο Αδριανός στο παραπάνω επίγραμμα δεν είναι απολύτως σαφές, ιδίως η φράση *ἔπλετο τύμβου*, ωστόσο, ίσως να εννοεί τη γενναιοδωρία του Πομπηίου στην ανέγερση ναών, κάτι που ενδεχομένως ο Αδριανός βλέπει ως κοινό σημείο μεταξύ του Πομπηίου και του ιδίου. Η *μῆνις* του Αχιλλέα, διαδεδομένο ομηρικό θέμα, δεν άφησε ασυγκίνητο τον Αδριανό, που το αξιοποίησε σε ένα ακόμα τρίστιχο επίγραμμα, γραμμένο σε εξάμετρο και, όπως φαίνεται, από τα λίγα μη αναθηματικά.

² Ewen Bowie, "Hadrian and Greek Poetry", στο: Erik Nis (ed.), *Greek Romans and Roman Greeks*, Aarhus 2002, σελ. 172-173.

³ Ewen Bowie, "Hadrian and Greek Poetry", στο: Erik Nis (ed.), *Greek Romans and Roman Greeks*, Aarhus 2002, σελ. 175.

Εκτός από τα επιγράμματα, σύμφωνα με τον βιογράφο της *Historia Augusta*, ο Αδριανός έγραψε ορισμένα ποιήματα σε σκοτεινό ύφος, κάτω από τον τίτλο *Catachannae*, κατά το πρότυπο του Αντιμάχου. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τι σημαίνει ο τίτλος αυτός, αλλά η λέξη αυτή είναι η ίδια με αυτήν που αναφέρει ο ποιητής Frontus σε ένα γράμμα του και αναφέρεται στην ονομασία ενός δέντρου που είδε γύρω στο 140 στην έπαυλη ενός από τους φίλους και συνεργάτες του Αδριανού, του Πομπηίου Φάλκου. Κατά μία άλλη ερμηνεία, ο τίτλος *Catachannae* των ποιημάτων του Αδριανού ίσως να προέρχεται από ελληνική λέξη, τη λέξη *καταχήναι*, που στον ενικό *καταχήνη*, σημαίνει χλεύη, εμπαιγμός. Αυτό ίσως να δείχνει ότι ο Αδριανός κάτω από αυτόν τον τίτλο έγραψε σατιρικά ποιήματα πιθανότατα και στις δύο γλώσσες σε μια ποικιλία ποιητικών μέτρων, αν και κάτι τέτοιο δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μόνο μια υπόθεση. Ταυτόχρονα, δεν αποκλείεται τα ποιήματα αυτά να έχουν ερωτικό περιεχόμενο, σύμφωνα με μαρτυρία του Αππουληίου. Από τα εναπομείναντα ποιήματα του Αδριανού στα ελληνικά είναι αυτά που ονομάζονται αναθηματικά. Ένα από αυτά είναι ένα δεκάστιχο επίγραμμα που συνοδεύει μια αφιέρωση του Τραϊανού στον Κάσιο Δία, κατά τη διάρκεια των προετοιμασιών για τον πόλεμο της Παρθίας, στη Συρία (χειμώνας του 113/114).⁴

Τέλος, ένα από τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά του Αδριανού ως λογοτέχνη είναι ότι συμπλέκει με έναν αβίαστο τρόπο κοινότυπες δραστηριότητες ενός αυτοκράτορα που έχουν ως απόληξη ένα λογοτεχνικό παράγωγο. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το εξής: σε κυνήγι που πραγματοποιήθηκε στη Βοιωτία, στο όρος Ελικώνα, κατοικία των εννέα μουσών και τόπο λατρείας του θεού Έρωτα, ο Αδριανός σκότωσε μία αρκούδα αφιερώνοντας στον προαναφερθέντα θεό το δέρμα της μαζί με ένα οκτάστιχο ποίημα.

Όσον αφορά στη λατινική λογοτεχνική παραγωγή του Αδριανού, αρχικά του αποδίδονται κάποια *fragmenta*, δηλαδή λατινικά επιγράμματα. Στην ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας αποδίδονται συνολικά τέσσερα επιγράμματα σε αυτοκράτορες. Ειδικότερα, ένα αποδίδεται στον αυτοκράτορα Τραϊανό (98-117), ένα στον Αδριανό (117-138), ένα στο αυτοκράτορα Σεπτίμιο Σεβήρο (193-211) και ένα στον Καρακάλλα (211-217). Ο στόχος που υπηρετούσαν τα παραπάνω επιγράμματα ήταν η τόνωση του ηθικού υπό την απειλή εμφύλιων πολέμων, επιθυμώντας να ισχυροποιήσουν την εξουσία των εκάστοτε αυτοκρατόρων στον απόηχο της επικείμενης νίκης τους. Οι κοινές αυτές ιστορικές συγκυρίες οδήγησαν τους παραπάνω αυτοκράτορες, μεταξύ των οποίων και τον Αδριανό, να συνεχίσουν την παράδοση της συγγραφής αυτοβιογραφικών λογοτεχνικών κειμένων, όπως έπραξε ο Τραϊανός και ο Καρακάλλας, ή αυτοβιογραφικών κειμένων με τη μορφή επιστολών, όπως ο Αδριανός, ακολουθώντας, βέβαια, παραδείγματα προηγούμενων αυτοκρατόρων, όπως αυτό του Ιουλίου Καίσαρα.

Ένα ακόμα λογοτεχνικό είδος με το οποίο καταπιάστηκε ο Αδριανός φαίνεται ότι ήταν η αυτοβιογραφία του, τιτλοφορούμενη «*de sua vita*», η οποία μνημονεύεται στην *Historia Augusta* και, ενδεχομένως, αποτελεί την τελευταία επίσημη επικοινωνία του αυτοκράτορα με τη σύγκλητο. Η αυτοβιογραφία αυτή, γραμμένη στη λατινική, απηχεί το προσωπικό ύφος της γραφής του αυτοκράτορα και γράφτηκε προφανώς τις τελευταίες εβδομάδες πριν τον θάνατό του. Ωστόσο, η επιλογή της μορφής του έργου, ως επιστολή, συνιστά περιορισμούς τόσο στο περιεχόμενο όσο και στην έκταση του έργου. Ο ίδιος ο Αδριανός, όπως αναφέρει ο Τιβέριος (61,1), σημείωνε «*commentario, quem de vita sua summatim breviterque composuit*», επιβεβαιώνοντας πως το χαρακτηριστικό του ύφους της

⁴ Ewen Bowie, "Hadrian and Greek Poetry", στο: Erik Nis (ed.), *Greek Romans and Roman Greeks*, Aarhus 2002, σελ. 179.

αυτοβιογραφίας του είναι η απλότητα και, κυρίως, η συντομία.⁵ Οι κρίσεις, ωστόσο, για το προσωπικό ύφος της αυτοβιογραφίας του Αδριανού δεν πρέπει να περιορίζονται στην ιδιοσυγκρασία του, αλλά κυρίως στο ακροατήριο στο οποίο απευθυνόταν, στην προκειμένη περίπτωση στη σύγκλητο, καθώς και στον σκοπό της συγγραφής της, ο οποίος ενδεχομένως συνδεόταν με την επιθυμία του για υστεροφημία. Πράγματι, ο Αδριανός με την αυτοβιογραφία του προσπαθεί να περισώσει τη φήμη του σε μια εποχή που, όντας προς το τέλος της θητείας του στον αυτοκρατορικό θρόνο της Ρώμης, δεν είχε την αναμενόμενη υποστήριξη από τη σύγκλητο. Αυτή η μη δημοφιλία του ίσως να οφείλεται στην αναληψία και τη σκληρότητά του προς το τέλος της ζωής του. Η σκληρότητα αυτή στράφηκε και απέναντι σε στενούς φίλους και συνεργάτες, όπως τον Σερβιανό, ο οποίος υπήρξε για πολλά χρόνια συνεργάτης του στη διοίκηση της αυτοκρατορίας και ανεπίσημος διάδοχός του. Όταν προς το τέλος της ζωής του ο Αδριανός διέταξε την εκτέλεση του Σερβιανού, ο τελευταίος φαίνεται πως προσευχόταν «*περί δέ Αδριανοῦ τοσοῦτον μόνον εὔχομαι, ἵνα ἐπιθυμήσει ἀποθανεῖν, μὴ δυνηθῆῃ*», σύμφωνα με τον ιστορικό Ιωάννη Ξιφιλίνο και την επιτομή του Δίωνα Κάσσιου. Η σύντομη, ωστόσο, αυτή αυτοβιογραφία του Αδριανού, δυστυχώς δεν έχει σωθεί.⁶

Μπορεί το έργο *de sua vita* να αποτελεί ένα από τα παραδείγματα του προσωπικού ύφους γραφής του Αδριανού, ωστόσο, μια προσεκτική μελέτη των στίχων του οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο αυτοκράτορας, όπως και στα ελληνικά του ποιήματα, προτιμά ως προς το ύφος παλαιότερους συγγραφείς, της αρχαϊκής εποχής και όχι τους νεότερους ή τους συγχρόνους του. Ειδικότερα, προκρίνει το ύφος του αρχαϊκού ποιητή Έννιου και όχι το αντίστοιχο του νεότερου Βιργίλιου, ομοίως του Κάτωνα και του ιστορικού Λεύκιου Καίλιου Αντίπατρου από αυτά του Κικέρωνα και του Σαλλούστιου αντίστοιχα.

Ο βιογράφος της *Historia Augusta* σκιαγραφώντας το προφίλ του Αδριανού αναφέρει πως ο αυτοκράτορας αγαπούσε ιδιαίτερα τα άλογα και τους σκύλους, τόσο πολύ που τα τιμούσε μετά τον θάνατό τους, φτιάχνοντας τάφους. Κάποιο φθινόπωρο το αγαπημένο του άλογο, στο οποίο είχε δώσει το όνομα Βορυσθένης, πέθανε. Προς τιμήν του ο Αδριανός συνέθεσε αμέσως κάποιους στίχους, που μπορεί να μην αποτελούν λογοτεχνικό αριστούργημα, αλλά σίγουρα μια άξια προσφορά στη λογοτεχνία. Στο επιτάφιο αυτό ποίημα, αυτό που δυστυχώς δεν έχει σωθεί, φαίνεται πως υμνούσε το αγαπημένο του άλογο για τη δύναμη και τα κατορθώματά του, που όμως ακολούθησε τη μοίρα του και έφυγε από τη ζωή.⁷ Ένα επιτάφιο ποίημα φέρεται να έγραψε ο Αδριανός και για τον αγαπημένο του Αντίνοο, έναν νέο που γνώρισε σε ένα από τα ταξίδια του στην Ανατολή, ο οποίος πνίγηκε στον ποταμό Νείλο. Και αυτό, όμως, δεν ανήκει στα σωζόμενα ποιήματά του.

Τελευταίο αλλά όχι έσχατο πρέπει να σχολιαστεί το ποίημα που συνέθεσε λίγο πριν τον θάνατό του και στο οποίο είναι φανερή η επίδραση του ύφους του Έννιου. Οι στίχοι αυτοί συγκαταλέγονται κάτω από τον τίτλο *carmina* και φαίνεται ότι έχουν απασχολήσει αρκετά τους μελετητές. Χαρακτηριστικός είναι ο πρώτος στίχος *Animula, vagula, blandula*, δηλαδή *Μικρή ψυχή, περιπλανώμενη και γητεύτρα*. Ο στίχος αυτός, αλλά και ολόκληρο το ποίημα, έχει γίνει αντικείμενο πολλών ερμηνειών. Οι περισσότερες από αυτές καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η χρήση του υποκοριστικού *animula*, αντί του *anima* δηλώνει την

⁵ Gabriele Marasco, *Political Autobiographies and Memoirs in Antiquity: A Brill Companion*, USA, 2011, σελ. 384-385.

⁶ David Johnston, *Translations, Literal and free of the dying Hadrian's address to his soul*, σελ. 11.

⁷ David Johnston, *Translations, Literal and free of the dying Hadrian's address to his soul*, σελ. 145.

ένταση των συναισθημάτων του Αδριανού, ο οποίος λίγο πριν πεθάνει οδηγείται σε ένα είδος εξομολόγησης του φόβου και της ανησυχίας για το ταξίδι της ψυχής του μετά τον θάνατο, όταν θα αφήσει τα εγκόσμια, τα οποία του χάρισαν μια ευτυχή ζωή, με εξουσία και δύναμη.⁸

Πάντως, κανένας άλλος στίχος δεν έχει δεχθεί τόσες ερμηνείες και δεν έχει απασχολήσει τους μελετητές όσο οι στίχοι αυτοί του Αδριανού, οι οποίοι αναφέρονται στην *Historia Augusta*. Έχει αμφισβητηθεί ακόμα και η γνησιότητά τους. Σκοτεινή είναι και η ερμηνεία του τρίτου και τέταρτου στίχου «*Quae nunc abibis in loca pallidula, rigida, nudula*» που σημαίνουν *Που σύντομα θα αναχωρήσεις για τόπους σκοτεινούς, παγωμένους και ομιχλώδεις*. Η διαμάχη των μελετητών για την ερμηνεία του ποιήματος αφορά στα επίθετα *σκοτεινός, παγωμένος και ομιχλώδης* και κατά πόσο αυτά αναφέρονται στην ψυχή του Αδριανού *animula* ή στη λέξη *loca* που σημαίνει τόπους. Ωστόσο, φαίνεται πως ο Αδριανός που ταξίδεψε τόσο κατά τη διάρκεια της ζωής του, βλέπει την ψυχή του ως περιπλανώμενη *vagula*, η οποία αφήνοντας τα εγκόσμια δεν είναι τίποτε άλλο παρά φιλοξενούμενη του σώματός του *hospes corporis*. Ωστόσο, κλειδί στην ερμηνεία των παραπάνω στίχων του Αδριανού είναι η επίδραση που αναμφίβολα του άσκησε ο ποιητής Έννιος, τον οποίο εδώ ο αυτοκράτορας μιμείται ως προς το ύφος. Οι στίχοι *nubila tenebris loca*, τόποι ομιχλώδεις μες στο σκοτάδι,⁹ παραπέμπουν στα λόγια της Ανδρομάχης σε απόσπασμα τραγωδίας του προαναφερθέντος ποιητή.

Εκτός από την προσωπική του ενασχόληση με τη λογοτεχνία, το πρόσωπο του Αδριανού υπήρξε πηγή έμπνευσης άλλων λογοτεχνών τόσο Λατίνων όσο και Ελλήνων. Κάτι τέτοιο ίσως να οφείλεται και στις φιλικές σχέσεις του Αδριανού με τους λογοτέχνες που έδωσε το έναυσμα σε πολλούς από αυτούς να μνημονεύουν το όνομά του στα έργα τους. Μεταξύ αυτών είναι ο σατιρικός ποιητής Γιουβενάλης (Decimus Iunius Iuvenalis) από το Aquinum, που είναι και ο τελευταίος σπουδαίος κλασικός ποιητής των Λατίνων. Μία από τις σάτιρές του, η 7^η, περιέχει έναν πρόλογο – εγκώμιο για τον αυτοκράτορα Αδριανό. Οι μελετητές θεωρούν πως ίσως πρόκειται για μια μεταγενέστερη προσθήκη στο αρχικό έργο. Στο εγκώμιο αυτό, ο ποιητής μιλά για έναν Καίσαρα που είναι η μόνη ελπίδα των γραμμάτων και των τεχνών. Η φυσική ερμηνεία είναι πως ο Καίσαρας αυτός δεν είναι άλλος από τον αυτοκράτορα Αδριανό. Το βιβλίο αυτό του ποιητή δημοσιεύθηκε το έτος 117, δηλαδή ή κατά το πρώτο έτος της βασιλείας του Αδριανού ή σίγουρα όχι πολύ αργότερα¹⁰.

Παράλληλα, ο Σουητώνιος (Suetonius Tranquillus) υπήρξε ιστορικός και βιογράφος γνωστών λογοτεχνών και αυτοκρατόρων. Ήταν φίλος του Πλίνιου του Νεότερου, ο οποίος και μεσολάβησε στη γνωριμία του Σουητώνιου με τον Αδριανό, όντας συνεργάτης επί σειρά ετών του αυτοκράτορα. Σε ένα από τα μη σωζόμενα έργα του αναφέρεται στον Αδριανό και συγκεκριμένα στις διοικητικές μεταρρυθμίσεις στις οποίες ο τελευταίος προχώρησε στην αυτοκρατορία.

Ο λυρικός ποιητής Τάκιτος γράφει τα έργα του *Agricola* και *Germania* κατά τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Αδριανού. Μάλιστα, ένα από τα σημαντικότερα έργα του είναι το *Annales*, για την ακριβή ημερομηνία συγγραφής του οποίου δε γνωρίζουμε πολλά. Ο Τάκιτος γεννήθηκε περίπου το 50 μ.Χ και ήταν ήδη εξήντα ετών όταν ο Αδριανός ανήλθε στην εξουσία. Ωστόσο, είναι σχεδόν σίγουρο πως κάποια από τα χωρία του εν λόγω

⁸ David Johnston, *Translations, Literal and free of the dying Hadrian's address to his soul*, σελ. 13-29.

⁹ Antony Birley, *Hadrian the restless emperor*, Routledge: London and New York, 1997, σελ. 301.

¹⁰ H. J. Rose, *Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας*, μτφ Γρόλλιου, τόμος δεύτερος, μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994, σελ. 123-124.

έργου του αποτελούν σχόλια στην προσωπικότητα και το έργο του αυτοκράτορα Αδριανού.¹¹

Πηγή για τον αυτοκράτορα υπήρξε, βέβαια, και ο Πausanίας ο οποίος ζώντας κατά την εποχή της διακυβέρνησης του Αδριανού, περιγράφει τις περιηγήσεις και τα ταξίδια του στην Ελλάδα. Περισσότερο, βέβαια, εστιάζει στις επισκέψεις του Αδριανού στην Αθήνα και στις ευεργεσίες του προς την πόλη, μεταξύ των οποίων σειρά έργων κοινωφελούς χαρακτήρα ή μνημεία.

Αξίζει, στο σημείο αυτό, να μνημονεύσουμε τον σοφιστή Αίλιο Αριστείδη, ο οποίος γεννήθηκε στην Αδριανούπολη, πόλη που ίδρυσε ο Αδριανός στη Μυσία, αργότερα Βιθυνία. Έξι χρόνια μετά τον θάνατο του Αδριανού, ο νεαρός τότε σοφιστής εκφώνησε έναν πανηγυρικό λόγο που στην πραγματικότητα ήταν έπαινος για τη Ρώμη. Σε κάποια σημεία του λόγου του φαίνεται πως απέδιδε φόρο τιμής στην πολιτική και στις διοικητικές ικανότητες του Αδριανού. Θεωρούσε πως το πολίτευμα της αυτοκρατορίας επί Αδριανού περιείχε τα καλύτερα στοιχεία από τα πολιτεύματα της δημοκρατίας, της μοναρχίας, της ολιγαρχίας και της αριστοκρατίας. Παράλληλα, ο Αίλιος Αριστείδης στον λόγο του ύμνησε τις ενέργειες του Αδριανού, που αφορούν στον στρατό, ο οποίος έφτασε σε σημείο τελειότητας με τη μέθοδο στρατολόγησης που ο ίδιος εφάρμοσε, την πειθαρχία και την εκπαίδευση του στρατεύματος.¹²

Στα μετέπειτα χρόνια, χριστιανοί και Ιουδαίοι συγγραφείς αναφέρονται στο όνομα του Αδριανού, οι οποίοι, όμως, εστιάζουν περισσότερο στον Ρωμαϊοϊουδαϊκό πόλεμο και τις συνέπειές του, ο οποίος έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της παρουσίας του Αδριανού στο τιμόνι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί το εμβληματικό έργο του εικοστού αιώνα της Μαργαρίτας Γιουρσενάρ για τον Αδριανό, υπό τον τίτλο *Απομνημονεύματα Αδριανού*. Πρόκειται για μια μυθιστορηματική αυτοβιογραφία του εν λόγω ρωμαίου αυτοκράτορα όπου η συγγραφέας, στηριζόμενη σε ένα ιστορικό υπόβαθρο, το μεταπλάθει αισθητικά για να προβάλλει τα δικά της μηνύματα. Συνοπτικά, ο Αδριανός λειτουργεί ως σύμβολο του πολιτικού που, ζώντας στη δική του παγκοσμιοποιημένη εποχή, προσπάθησε να συνδυάσει το στενότερο συμφέρον της Ρώμης με το οικουμενικό συμφέρον της αυτοκρατορίας του.

Αποτελέσματα - Προτάσεις

Ανακεφαλαιώνοντας, είναι εμφανές ότι η πολύπλευρη σε κάθε επίπεδο προσωπικότητα του Αδριανού αποδεικνύεται και στη λογοτεχνική του παραγωγή. Ο Αδριανός δεν ήταν ένας αυτοκράτορας-διανοούμενος- με την παραδοσιακή έννοια του όρου αλλά ένας άνθρωπος της δράσης, μέρος της οποίας ήταν και η ενασχόλησή του με τα γράμματα. Για τον λόγο αυτό και η συγγραφή λατινικών ή ελληνικών ποιημάτων συνδεόταν συχνά με πτυχές της καθημερινής του δραστηριότητας. Τα ταξίδια που έκανε καθώς και ο κύκλος των διανοουμένων που τον περιέβαλλε διαμόρφωσαν αναμφίβολα σε μεγάλο βαθμό την πνευματική του προσωπικότητα και τροφοδότησαν την έμπνευσή του. Η ελληνική του παιδεία, ωστόσο, και ο ελληνικός πολιτισμός που τόσο τον γοήτευε έπαιξαν θεμελιώδη ρόλο στην πνευματική του παραγωγή σε επίπεδο γλώσσας, θεματολογίας και μετρικής. Και αν τελικά αυτό που έχει μείνει στη συνείδηση όλων είναι το πόσο πολύ ευεργετήθηκε η Αθήνα και πολλές από τις πόλεις της Ελλάδας από τη γενναιοδωρία του

¹¹ Antony Birley, *Hadrian the restless emperor*, Routledge: London and New York, 1997, σελ. 5.

¹² Antony Birley, *Hadrian the restless emperor*, Routledge: London and New York, 1997, σελ. 303.

Αδριανού, ίσως τελικά ο ρωμαίος αυτοκράτορας απλά να ανταπέδωσε, με κάθε τρόπο που μπορούσε, την ευεργεσία που του είχε προσφερθεί απλόχερα από κάθε τι ελληνικό που τον περιέβαλλε.

Αναφορές – Βιβλιογραφία

André, J. M. (1993). «Hadrien littérateur et protecteur des letters», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2.34.1, σελ. 583-611.

Birley, A. (1997). *Hadrian the restless emperor*, London and New York, Routledge .

Bowie E. L. (2002). "Hadrian and Greek Poetry", στο: Erik Nis (ed.), *Greek Romans and Roman Greeks*, Oxford, Aarthus, σελ. 172-197.

Danziger, D. & Purcell, N. (2005). *Hadrian's Empire, when Rome ruled the world*, Great Britain.

Egger, Émile (1870). «Une ode en vers phaleuces composée par l'empereur Hadrien», έκδ. M. Koumanoudis, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, σελ. 56-57.

Follet, S. (1994). Lettres d'Hadrien aux épicuriens d'Athenès, *Revue des études grecques* 107, σελ. 158-171.

Graindor, P. (1934). *Athènes sous Hadrien*, Cairo.

Graindor, P. (1935). «Athènes sous Hadrien», *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 14, fascicule 3, σελ. 926-931.

Johnston D., (1876). *Translations, Literal and free of the dying Hadrian's address to his soul*, Oxford.

Marasco, G. (2011). *Political Autobiographies and Memoirs in Antiquity: A Brill Companion*, USA.

Rose, H. J. (1994). *Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας*, μτφ. Γρόλλιου, τόμος δεύτερος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Yourcenar, Marguerite (1951). *Απομνημονεύματα Αδριανού*, ελλ. μτφρ. Ιωάννα Χατζηνικολή, Αθήνα, Εκδόσεις Χατζηνικολή.

Yourcenar, Marguerite (1973). «Mémoires d'Hadrien», *Revue archéologique du Centre de la France*, tome 12, fascicule 1-2, 1973, σελ. 145-146.